

athaikādaśo'dhyāyaḥ
viśva-rūpa-darśana-yogaḥ

(śrī-śaṅkarācārya-bhagavat-pāda-kṛta-bhāṣyam)

bhagavato vibhūtaya uktāḥ | tatra ca viṣṭabhyāham idaṁ kṛtsnam ekāṁśena sthito jagat [Gītā 10.42] iti bhagavatābhīhitam śrutvā yat jagad-ātma-rūpam, ādyam aiśvaram tat sāksāt-kartum icchann arjuna uvāca –

mad-anugrahāya paramaṁ guhyam adhyātma-samjñitam |
yat tvayoktaṁ vacas tena moho'yaṁ vigato mama ||1||

mad-anugrahāya mamānugrahārtham paramaṁ niratiśayaṁ guhyaṁ gopyam adhyātma-samjñitam ātmānātma-viveka-viśayaṁ yat tvayoktaṁ vaco vākyaṁ tena te vacasā moho'yaṁ vigato mama | aviveka-buddhir apagatety arthaḥ ||11.1||

--o)0(o--

kiṁ ca –

bhavāpyayau hi bhūtānām śrutau vistaraśo mayā |
tvattaḥ kamala-patrākṣa mähātmyam api cāvyaṁ ||2||

bhava utpattir apyayaḥ pralayas tau bhavāpyayau hi bhūtānām śrutau vistaraśaḥ mayā, na samkṣepataḥ | tvattas tvat-sakāśāt | kamala-patrākṣa kamalasya patraṁ kamala-patraṁ tadvad akṣiṇī yasya tava sa tvam kamala-patrākṣo, he kamalapatrākṣa ! mahātmano bhāvo mähātmyam api cāvyaṁ akṣayam | śrutam ity anuvartate ||11.2||

--o)0(o--

evam etad yathāttha tvam ātmānaṁ parameśvara |
draṣṭum icchāmi te rūpam aiśvaram puruṣottama ||3||

evam etan nānyathā yathā yena prakāreṇa āttha kathayasi tvam ātmānaṁ parameśvara | tathāpi draṣṭum icchāmi te tava jñānaiśvarya-śakti-bala-vīrya-tejobhiḥ sampannam aiśvaram vaiṣṇavaṁ rūpaṁ puruṣottama ||11.3||

--o)0(o--

manyase yadi tac chakyaṁ mayā draṣṭum iti prabho |
yogēśvara tato me tvam darśayātmānam avyaṁ ||4||

manyase cintayasi yadi mayārjunena tac chakyaṁ draṣṭum iti prabho ! svāmin ! yogeśvara
yogino yogās teṣāṁ īśvaro yogeśvaraḥ, he yogeśvara ! yasmād aham atīvārthī draṣṭum, tatas
tasmān me mad-arthaṁ tvam ātmānam avyayam ||11.4||

--o)0(o--

evam codito'rjunena bhagavān uvāca –

**paśya me pārtha rūpāṇi śataśo'tha sahasraśaḥ |
nānā-vidhāni divyāni nānā-varṇākṛtīni ca ||5||**

paśya me pārtha ! rūpāṇi śataśo'tha sahasraśaḥ | aneakaśa ity arthaḥ | tāni ca nānā-vidhāny
aneka-prakārāṇi divi bhavāni divyāny aprākṛtāni nānā-varṇākṛtīni ca nānā vilakṣaṇā nīla-
pītādi-prakārā varṇās tathākṛtayaś cāvayava-saṁsthāna-viśeṣo yeṣāṁ rūpāṇāṁ tāni nānā-
varṇākṛtīni ca ||11.5||

--o)0(o--

**paśyādityān vasūn rudrān aśvinau marutas tathā |
bahūny adṛṣṭa-pūrvāni paśyāścaryāni bhārata ||6||**

paśyādityān dvādaśa | vasūn aṣṭau | rudrān ekādaśa | aśvinau dvau | marutaḥ sapta-sapta-gaṇā
ye tān | tathā ca bahūny anyāny apy adṛṣṭa-pūrvāni manuṣya-loke tvayā tvatto'nyena vā
kenacit | paśyāścaryāny adbhutāni bhārata ||11.6||

--o)0(o--

na kevalam etāvad eva –

**ihaikasthaṁ jagat kṛtsnaṁ paśyādya sa-carācaram |
mama dehe guḍākeśa yac cānyad draṣṭum icchasi ||7||**

ihaika-stham ekasminn eva sthitam jagat kṛtsnam samastam paśyādya idānīm sa-carācaram
saha careṇācareṇa ca vartate mama dehe guḍākeśa | yac cānyat jaya-parājayādi | yat śaṅkase,
[yad vā jayema yadi vā no jayeyur](#) [Gītā 2.6] iti yat avocaḥ, tad api draṣṭum yadīcchasi ||11.7||

--o)0(o--

kiṁ tu –

**na tu mām śakyase draṣṭum anenaiva sva-cakṣuṣā |
divyaṁ dadāmi te cakṣuḥ paśya me yogam aiśvaram ||8||**

na tu mām viśva-rūpa-dharam śakyase draṣṭum anenaiva prakṛtena sva-cakṣuṣā svakīyena
cakṣuṣā | yena tu śakyase draṣṭum divyena, tad divyaṁ dadāmi te tubhyaṁ cakṣuḥ | tena

paśya me yogam aiśvaram īśvarasya mama aiśvaram yogam yoga-śakty-atiśayam ity
arthah ||11.8||

--o)0(o--

samjaya uvāca –

**evam uktvā tato rājan mahā-yogeśvaro hariḥ |
darśayām āsa pārthāya paramam rūpam aiśvaram ||9||**

evam yathokta-prakāreṇoktvā tato'nantaram rājan dhṛtarāṣṭra ! mahā-yogeśvaro mahāms
cāsau yogeśvaraś mahā-yogeśvaro harir nārāyaṇo darśayāmāsa darśitavān pārthāya pṛthā-
sutāya paramam rūpam viśva-rūpam aiśvaram ||11.9||

--o)0(o--

**aneka-vaktra-nayanam anekādbhuta-darśanam |
aneka-divyābharaṇam divyānekodyatāyudham ||10||**

aneka-vaktra-nayanam anekāni vaktrāṇi nayanāni ca yasmin rūpe tad aneka-vaktra-nayanam,
anekādbhuta-darśanam anekāny adbhutāni vismāpakāni darśanāni yasmin rūpe tad
anekādbhuta-darśanam rūpam | tathāneka-divyābharaṇam anekāni divyāny ābharaṇāni
yasmin tad aneka-divyābharaṇam | tathā divyānekodyatāyudham divyāny anekāny asyādīni
udyatāny āyudhāni yasmin tad divyānekodyatāyudham | darśayāmāseti pūrveṇa
sambandhaḥ ||11.10||

--o)0(o--

kim ca –

**divya-mālyāmbara-dharam divya-gandhānulepanam |
sarvāścarya-mayaṁ devam anantaṁ viśvato-mukham ||11||**

divya-mālyāmbara-dharam divyāni mālyāni puṣpāny ambarāṇi vasrāṇi ca dhriyante
yeneśvareṇa taṁ divya-mālyāmbara-dharam, divya-gandhānulepanam divyaṁ
gandhānulepanam yasya taṁ divya-gandhānulepanam, sarvāścarya-mayaṁ sarvāścarya-
prāyaṁ devam anantaṁ nāsyānto'stīty anantas tam, viśvato-mukham sarvato-mukham sarva-
bhūtātma-bhūtātāt, taṁ darśayāmāsa | arjuno dadarseti vādhyāhriyate ||11.11||

--o)0(o--

yā punar bhagavato viśva-rūpasya bhāḥ, tasyā upamocyate –

**divi sūrya-sahasrasya bhaved yugapad utthitā |
yadi bhāḥ sadṛśī sā syād bhāsas tasya mahātmanaḥ ||12||**

antarikṣe vā divi sūryāṇām sahasraṁ sūrya-sahasraṁ tasya yugapad utthitasya sūrya-sahasrasya yā yugapad utthitā bhāḥ, sā yadi, sadrśī syāt tasya mahātmano viśva-rūpasyaiva bhāsaḥ | yadi vā na syāt, tato viśva-rūpasyaiva bhā atiricyate ity abhiprāyaḥ ||11.12||

--o)0(o--

kim ca –

**tatraikasthaṁ jagat kṛtsnaṁ pravibhaktam anekadhā |
apaśyad deva-devasya śarīre pāṇḍavas tadā ||13||**

tatra tasmin viśva-rūpa ekasmin sthitam eka-sthaṁ jagat kṛtsnaṁ pravibhaktam anekadhā deva-pitṛ-manuṣyādi-bhedair apaśyad dṛṣṭavān deva-devasya hareḥ śarīre pāṇḍavo'rjunas tadā ||11.13||

--o)0(o--

**tataḥ sa vismayāviṣṭo hr̥ṣṭa-romā dhanamjayah |
praṇamya śirasā devaṁ kṛtāñjalir abhāṣata ||14||**

tatas taṁ dṛṣṭvā sa vismayenāviṣṭo vismayāviṣṭo hr̥ṣṭāni romāṇi yasya so'yam hr̥ṣṭa-romā cābhavad dhanañjayaḥ | praṇamya prakarṣeṇa namanam kṛtvā prahvī-bhūtaḥ san śirasā devaṁ viśva-rūpa-dharam kṛtāñjaliḥ namaskārārtham samputīkṛta-hastaḥ sann abhāṣata uktavān ||11.14||

--o)0(o--

katham ? yat tvayā darśitam viśva-rūpam, tad aham paśyāmīti svānubhavam āviṣkurvann arjuna uvāca –

**paśyāmi devāms tava deva dehe
sarvāms tathā bhūta-viśeṣa-saṁghān |
brahmāṇam īsam kamalāsana-stham
ṛṣīms ca sarvān uragāms ca divyān ||15||**

paśyāmy upalabhe he deva, tava dehe devān sarvān, tathā bhūta-viśeṣa-saṁghān bhūta-viśeṣāṇām sthāvāra-jaṅgamānām nānā-samsthāna-viśeṣāṇām saṁghā bhūta-viśeṣa-saṁghās tān, kim ca – brahmāṇam catur-mukham īsam īsitāram prajānām kamalāsana-stham pṛthivī-padma-madhye meru-karṇikāsana-stham ity arthaḥ | ṛṣīms ca vasiṣṭhādīn sarvān, uragāms ca vāsuki-prabhṛtīn divyān divi bhavān ||11.15||

--o)0(o--

aneka-bāhūdara-vaktra-netram

paśyāmi tvā sarvato'nanta-rūpam |
nāntam na madhyam na punas tavādim
paśyāmi viśveśvara viśva-rūpa ||16||

aneka-bāhūdara-vaktra-netram aneke bāhavar udarāṇi vaktrāṇi netrāṇi ca yasya tava sa tvam
aneka-bāhūdara-vaktra-netras tam aneka-bāhūdara-vaktra-netram | paśyāmi tvā tvām sarvataḥ
sarvatrānanta-rūpam anantāni rūpāṇy asya ity ananta-rūpas tam ananta-rūpam | nāntam,
anto'vasānam, na madhyam, madhyam nāma dvayoḥ koṭyor antaram | na punas tavādim – na
devasyāntam paśyāmi, na madhyam paśyāmi, na punar ādim paśyāmi | he viśveśvara viśva-
rūpa ||11.16||

--o)0(o--

kiṁ ca –

kirīṭīnam gadinam cakriṇam ca
tejo-rāśim sarvato dīptimantam |
paśyāmi tvām durnirikṣyam samantād
dīptānalārka-dyutim aprameyam ||17||

kirīṭīnam kirīṭām nāma śirobhūṣaṇaviśeṣas tat yasyāsti saḥ kirīṭī tam kirīṭīnam, tathā
gadinam gadāsya vidyate iti gadī tam gadinam, tathā cakriṇam caktram asyāstīti cakrī tam
cakriṇam ca, tejo-rāśim tejaḥpujam sarvatodīptimantam sarvatodīptir asyāstīti
sarvatodīptimān, tam sarvatodīptimantam paśyāmi tvām durnirikṣyam samantāt samantataḥ
sarvatra dīptānalārkadyutim analāś cārkaś cānalārkau dīptau analārkau dīptānalārkau tayoh
dīptānalārkayoh dyutiriva dyutis tejo yasya tava sa tvām dīptānalārkadyutis tam tvām
dīptānalārkadyatim aprameyam na prameyam aśakyaparicchedam ity etat ||11.17||

--o)0(o--

ita eva te yoga-śakti-darśanāt anuminomi –

tvam akṣaram paramam veditavyam
tvam asya viśvasya param nidhānam |
tvam avyayaḥ śāśvata-dharma-goptā
sanātanas tvām puruṣo mato me ||18||

tvam akṣaram na kṣaratīti, paramam brahma veditavyam jñātavyam mumukṣubhiḥ | tvam
asya viśvasya samastasya jagataḥ param prakṛṣtam nidhānam nidhīyate'sminn iti nidhānam
para āśraya ity arthaḥ | kiṁ ca, tvam avyayo na tava vyayo vidyate ity avyayaḥ | śāśvata-
dharma-goptā śāśvad-bhavaḥ śāśvato nityo dharmas tasya goptā śāśvata-dharma-goptā |
sanātanāś cirantanas tvām puruṣaḥ paramaḥ mato'bhipretaḥ me mama ||11.18||

--o)0(o--

kiṁ ca –

anādi-madhyāntam ananta-vīryam
ananta-bāhum śaśi-sūrya-netram |
paśyāmi tvām dīpta-hutāśa-vaktram
sva-tejasā viśvam idam tapantam ||19||

anādi-madhyāntam ādi ca madhyam cāntaś ca na vidyate yasya so'yam anādi-madhyāntas,
tam tvām anādi-madhyāntam | ananta-vīryam na tava vīryasyānto'stīty ananta-vīryas, tam
tvām ananta-vīryam | tathānanta-bāhum anantā bhāvo yasya tava sa tvam, ananta-bāhus tam
tvām ananta-bāhum | śaśi-sūrya-netram śaśi-sūryau netre yasya tava sa tvam śaśi-sūrya-netras,
tam tvām śaśi-sūrya-netram candrāditya-nayanam | paśyāmi tvām dīpta-hutāśa-vaktram
dīptaś cāsau hutāśaś ca vaktram yasya tava sa tvam dīpta-hutāśa-vaktras, tam tvām dīpta-
hutāśa-vaktram | sva-tejasā viśvam idam samastam tapantam ||

--o)0(o--

dyāv-āpṛthivyor idam antaram hi
vyāptam tvayaikena diśaś ca sarvāḥ |
dṛṣṭvādbhutam rūpam idam tavograh
loka-trayam pravyathitam mahātman ||20||

dyāv-āpṛthivyor idam antaram hy antarikṣam vyāptam tvayaikena viśva-rūpa-dhareṇa diśaś ca
sarvā vyāptāḥ | dṛṣṭvā upalabhyādbhutam vismāpakam rūpam idam tavograh krūram
lokānām trayam loka-trayam pravyathitam bhītam pracalitam vā | he mahātman ! akṣudra-
svabhāva ||11.20||

--o)0(o--

athādhunā purā [yad vā jayema yadi vā no jayeyuh](#) [Gītā 2.6] ity arjunasya yaḥ saṁśaya āsīt,
tan-nirṇayāya pāṇḍava-jayam aikāntikam darśayāmīti pravṛtto bhagavān | tam paśyann āha |
kim ca –

amī hi tvā sura-saṁghā viśanti
kecid bhītāḥ prāñjalayo gṛṇanti |
svastīty uktvā maharṣi-siddha-saṁghāḥ
stuvanti tvām stutibhiḥ puṣkalābhiḥ ||21||

amī hi yudhyamānā yoddhāras tvā tvām sura-saṁghāḥ ye'tra bhū-bhārāvatarāyavatīrṇā vasv-
ādi-deva-saṁghā manuṣya-saṁsthānās tvām viśanti praviśanto dṛśyante | tatra kecid bhītāḥ
prāñjalayaḥ santo gṛṇanti stuvanti tvām anye palāyane'py aśaktāḥ santaḥ | yuddhe
pratyupasthita utpātādi-nimittāni upalakṣya svasty astu jagata iti uktvā maharṣi-siddha-
saṁghāḥ maharṣiṇām siddhānām ca saṁghāḥ stuvanti tvām stutibhiḥ puṣkalābhiḥ
sāmpūrṇābhiḥ ||11.21||

--o)0(o--

kim cānyat –

**rudrādityā vasavo ye ca sādhyā
viśve'śvinau marutaś coṣmapās ca |
gandharva-yakṣāsura-siddha-saṁghā
vikṣante tvām vismitās caiva sarve ||22||**

rudrādityāḥ vasavo ye ca sādhyāḥ rudrādayo gaṇāḥ viśve-devā aśvinau ca devau marutaś ca
ūṣmapā ca pitarah, gandharvayakṣāsurasiddhasaṁghāḥ gandharṣaḥ hāhāhūhūprabhṛtayo
yakṣāḥ kuberaprabhṛtayo'surāḥ virocana-prabhṛtayaḥ siddhāḥ kapilādayas teṣāṁ saṁghāḥ
gandharvayakṣāsurasiddhasaṁghāḥ, te vikṣante paśyanti tvām vismitāḥ vismayamāpannāḥ
santas te eva sarve ||11.22||

--o)0(o--

yasmāt –

**rūpaṁ mahat te bahu-vaktra-netraṁ
mahā-bāho bahu-bāhūru-pādam |
bahūdaram bahu-damṣṭrā-karālam
dṛṣṭvā lokāḥ pravyathitās tathāham ||23||**

rūpaṁ mahad atipramāṇam te tava bahu-vaktra-netraṁ bahūni vaktrāṇi mukhāni cakṣūṁṣi
ca yasmin tad rūpaṁ bahu-vaktra-netram | he mahā-bāho ! bahu-bāhūru-pādam bahavo
bāhava ūravaḥ pādās ca yasmin rūpe tad bahu-bāhūru-pādam | kiṁ ca, bahūdaram bahūni
udarāṇi yasmin iti bahūdaram | bahu-damṣṭrā-karālam bahvībhir damṣṭrābhiḥ karālam
vikṛtaṁ tad bahu-damṣṭrā-karālam | dṛṣṭvā rūpam idṛśam lokā laukikāḥ prāṇinaḥ
pravyathitāḥ pracalitā bhayena | tathāham api ||11.23||

--o)0(o--

tatredam kāraṇam –

**nabhaḥ-sprśam dīptam aneka-varṇam
vyāttānam dīpta-viśāla-netram |
dṛṣṭvā hi tvām pravyathitāntarātmā
dhṛtim na vindāmi śamaṁ ca viṣṇo ||24||**

nabhaḥ-sprśam dyu-sparśam ity arthaḥ | dīptam prajvalitam | aneka-varṇam aneke varṇā
bhayaṅkarāḥ nānā-saṁsthānā yasmin tvayi taṁ tvām aneka-varṇam | vyāttānam vyāttāni
vivṛtāni ānanāni mukhāni yasmin tvayi taṁ tvām vyāttānam | dīpta-viśāla-netraṁ dīptāni
prajvalitāni viśālāni vistīrṇāni netrāni yasmin tvayi taṁ tvām dīpta-viśāla-netraṁ dṛṣṭvā hi
tvām pravyathitāntarātmā pravyathitaḥ prabhīto'ntarātmā mano yasya mama so'ham
pravyathitāntarātmā san dhṛtim dhairyam na vindāmi na labhe śamaṁ copaśamaṁ manas-
tuṣṭim | he viṣṇo ||11.24||

--o)0(o--

kasmāt ?

damṣṭrā-karālāni ca te mukhāni
drṣṭvaiva kālānala-sam̐nibhāni |
diśo na jāne na labhe ca śarma
prasīda deveśa jagan-nivāsa ||25||

damṣṭrā-karālāni damṣṭrābhiḥ karālāni vikṛtāni te tava mukhāni drṣṭvaivopalabhya kālānala-
sam̐nibhāni pralaya-kāle lokānām dāhako'gniḥ kālānalas tat-sadrṣāni kālānala-sam̐nibhāni
mukhāni drṣṭvety etat | diśaḥ pūrvāpara-vivekena na jāne diṅ-mūḍho jāto'smi | ato na labhe
ca nopalabhe ca śarma sukham | ataḥ prasīda prasanno bhava he deveśa, jagan-nivāsa ||11.25||

--o)0(o--

yebhyo mama parājayāśankā yāsīt sā cāpagatā | yataḥ –

amī ca tvām dhṛtarāṣṭrasya putrāḥ
sarve sahaivāvanipāla-sam̐ghaiḥ |
bhīṣmo droṇaḥ sūta-putras tathāsau
sahāsmadīyair api yodha-mukhyaiḥ ||26||

amī ca tvām dhṛtarāṣṭrasya putrāḥ duryodhana-prabhṛtayaḥ – tvaramāṇaḥ viśantīti
vyavahitena sambandhaḥ – sarve sahaiva sahitāḥ avani-pāla-sam̐ghair avaniṃ pṛthvīm
pālayantīty avani-pālās teṣām sam̐ghaiḥ, kiṃ ca bhīṣmo droṇaḥ sūta-putraḥ karṇas tathāsau
sahāsmadīyair api dhṛṣṭadyumna-prabhṛtibhir yodha-mukhyair yodhānām mukhyaiḥ
pradhānaiḥ saha ||11.26||

--o)0(o--

kiṃ ca –

vaktrāṇi te tvaramāṇā viśanti
damṣṭrā-karālāni bhayānakāni |
kecid vilagnā daśanāntareṣu
sandṛśyante cūrṇitair uttamāṅgaiḥ ||27||

vaktrāṇi mukhāni te tava tvaramāṇas tvarā-yuktāḥ santo viśanti | kiṃ-viśiṣṭani mukhāni ?
damṣṭrā-karālāni bhayānakāni bhayaṅkarāṇi | kiṃ ca, kecid mukhāni praviṣṭānām madhye
vilagnā daśanāntareṣu māmsam iva bhakṣitam sandṛśyanta upalabhyante cūrṇitaiś
cūrṇikṛtair uttamāṅgaiḥ śirobhiḥ ||11.27||

--o)0(o--

katham̐ praviśanti mukhāni ? ity āha –

yathā nadīnām bahavo'mbu-vegāḥ
samudram evābhimukhā dravanti |
tathā tavāmī nara-loka-vīrā

viśanti vaktrāṇy abhivijvalanti ||28||

yathā nadīnām sravantīnām bahavo'neke'mbūnām vegā ambu-vegās tvarā-viśeṣāḥ samudram
evābhimukhāḥ pratimukhā dravanti praviśanti | tathā tadvat tavāmī bhīṣmādayo nara-loka-
vīrā manuṣya-loke sūrāḥ viśanti vaktrāṇy abhivijvalanti prakāśamānāni ||11.28||

--o)0(o--

te kim-artham praviśanti katham ca ? ity āha –

yathā pradīptam jvalanam pataṅgā
viśanti nāśāya samṛddha-vegāḥ |
tathaiva nāśāya viśanti lokās
tavāpi vaktrāṇi samṛddha-vegāḥ ||29||

yathā pradīptam jvalanam agnim pataṅgāḥ pakṣiṇo viśanti nāśāya vināśāya samṛddha-vegāḥ
samṛddha udbhūto vego gatir yeṣām te samṛddha-vegāḥ | tathaiva nāśāya viśanti lokāḥ
prāṇinas tavāpi vaktrāṇi samṛddha-vegāḥ ||11.29||

--o)0(o--

tvaṁ punaḥ –

lelihyase grasamānaḥ samantāl
lokān samagrān vadanair jvaladbhiḥ |
tejobhir āpūrya jagat samagram
bhāsas tavogrāḥ pratapanti viṣṇo ||30||

lelihyase āsvādayasi grasamāno'ntaḥ praveśayan samantāt samantataḥ lokān samagrān
samastān vadanair vaktrair jvaladbhir dīpyamānais tejobhir āpūrya samvyaṅgya jagat
samagram saḥāgreṇa samastam ity etat | kim ca, bhāso dīptayas tavogrāḥ krūrāḥ pratapanti
pratāpam kurvanti he viṣṇo vyāpana-śīla ||11.30||

--o)0(o--

yataḥ evam ugra-svabhāvaḥ, ataḥ –

ākhyāhi me ko bhavān ugra-rūpo
namo'stu te deva-vara prasīda |
vijñātum icchāmi bhavantam ādyaṁ
na hi prajānāmi tava pravṛttim ||31||

ākhyāhi kathaya me mahyaṁ ko bhavān ugra-rūpaḥ krūrākāraḥ | namo'stu te tubhyaṁ he
deva-vara devānām pradhāna, prasīda prasādam kuru | vijñātum viśeṣeṇa jñātum icchāmi

bhavantam ādyam ādau bhavam ādyam, na hi yasmāt prajānāmi tava tvadīyām pravṛttim
ceṣtam ||11.31||

--o)0(o--

śrī-bhagavān uvāca –

**kālo'smi loka-kṣaya-kṛt pravṛddho
lokān samāhartum iha pravṛttaḥ |
ṛte'pi tvā na bhaviṣyanti sarve
ye'vasthitāḥ pratyānīkeṣu yodhāḥ ||32||**

kālo'smi loka-kṣaya-kṛt lokānām kṣayam karotīti loka-kṣaya-kṛt pravṛddho vṛddhim gataḥ |
yad-artham pravṛddhas tac chr̥ṇu – lokān samāhartum samhartum ihāsmi kāle pravṛttaḥ |
ṛte'pi vināpi tvā tvām na bhaviṣyanti bhīṣma-droṇa-karṇa-prabhṛtayaḥ sarve, yebhyas tava
āśānkā, ye'vasthitāḥ pratyānīkeṣu anīkam anīkam prati pratyānīkeṣu pratipakṣa-bhūteṣu
anīkeṣu yodhā yoddhāraḥ ||11.32||

--o)0(o--

yasmād evam –

**tasmāt tvam uttiṣṭha yaśo labhasva
jītvā śātrūn bhuṅkṣva rājyaṁ samṛddham |
mayaivaite nihataḥ pūrvam eva
nimitta-mātraṁ bhava savyasācin ||33||**

tasmāt tvam uttiṣṭha bhīṣma-prabhṛtayo'tirathā ajeyā devair apy arjunena jītā iti yaśaḥ
labhasva | kevalam puṇyair hi tat prāpyate | jītvā śātrūn duryodhana-prabhṛtūn bhuṅkṣva
rājyaṁ samṛddham asapatnam akaṅṭakam | mayaivaite nihatā niścayena hataḥ prānair
vīyojitāḥ pūrvam eva | nimitta-mātraṁ bhava tvam | he savyasācin ! savyena vāmenāpi
hastena śārāṅgām kṣepāt savyasācīty ucyate'rjunaḥ ||11.33||

--o)0(o--

**droṇam ca bhīṣmam ca jayadratham ca
karṇam tathānyān api yodha-vīrān |
mayā hatāms tvam jahi mā vyathiṣṭhā
yudhyasva jetāsi raṇe sapatnān ||34||**

droṇam ca, yeṣu yeṣu yodheṣv arjunasyāśānkā tāms tān vyapadiśati bhagavān mayā hatān iti |
tatra droṇa-bhīṣmayos tāvat prasiddham āśānkā-kāraṇam | droṇas tu dhanur-vedācāryo
divyāstra-saṁpannaḥ | ātmanaś ca viśeṣato gurur gariṣṭhaḥ | bhīṣmaś ca svacchanda-mṛtyur
divyāstra-saṁpannaś ca paraśurāmeṇa dvandva-yuddham agamat, na ca parājitaḥ | tathā
jayadrathaḥ | yasya pitā tapaś carati mama putrasya śiro bhūmau nipātayiṣyati yaḥ, tasyāpi
śiraḥ patiṣyatīti | karṇo'pi vāsava-dattayā śaktyā tv amoghayā saṁpannaḥ sūrya-putraḥ kānīno
yataḥ, atas tan-nāmnaiḥ nirdeśaḥ | mayā hatān tvam jahi nimitta-mātreṇa | mā vyathiṣṭhās

tebhyo bhayaṁ mā kārṣiḥ | yudhyasva jetāsi duryodhana-prabhṛtīn raṇe yuddhe sapatnān
śatrūn ||11.34||

--o)0(o--

saṁjaya uvāca –

**etac chrutvā vacanaṁ keśavasya
kṛtāñjalir vepamānaḥ kirīṭi |
namaskṛtvā bhūya evāha kṛṣṇaṁ
sa-gadgadaṁ bhīta-bhītaḥ praṇamya ||35||**

etat śrutvā vacanaṁ keśavasya pūrvoktaṁ kṛtāñjaliḥ san vepamānaḥ kampamānaḥ kirīṭi
namaskṛtvā | bhūyaḥ punar evāhoktavān kṛṣṇaṁ sa-gadgadaṁ bhayāviṣṭasya
duḥkhābhighātāt snehāviṣṭasya ca haṛṣodbhavāt, aśru-pūrṇa-netratve sati śleṣmaṇā
kaṅṭhāvarodhaḥ | tataś ca vāco'pātavaṁ manda-śabdatvaṁ yat sa-gadgadas tena saha vartateti
sa-gadgadaṁ vacanam āheti vacana-kriyā-viśeṣaṇam etat | bhīta-bhītaḥ punaḥ punar
bhayāviṣṭa-cetaḥ san praṇamya prahvo bhūtvā | āheti vyavahitena saṁbandhaḥ ||11.35||

--o)0(o--

arjuna uvāca –

**sthāne hṛṣīkeśa tava prakīrtyā
jagat prahr̥ṣyaty anurajyate ca |
rakṣāmsi bhītāni diśo dravanti
sarve namasyanti ca siddha-saṁghāḥ ||36||**

sthāne yuktaṁ | kim tat ? tava prakīrtyā tvan-māhātmya-kīrtanena śrutena | he hṛṣīkeśa ! yat
jagat prahr̥ṣyaty prahr̥ṣam upaiti, tat sthāne yuktaṁ ity arthaḥ | athavā viṣaya-viśeṣaṇaṁ
sthāna iti | yukto haṛṣādi-viṣayo bhagavān, yata īśvaraḥ sarvātmā sarva-bhūta-suhṛc ceti |
tathānurajyate'nurāgaṁ copaiti | tac ca viṣaya iti vyākhyeyam | kim ca, rakṣāmsi bhītāni
bhayāviṣṭāni diśo dravanti gacchanti | tac ca sthāne viṣaye | sarve namasyanti namaskurvanti
ca siddha-saṁghāḥ siddhānāṁ samudāyāḥ kapilādīnāṁ, tac ca sthāne ||11.36||

--o)0(o--

bhagavato haṛṣādi-viṣayatve hetuṁ darśayati –

**kasmāc ca te na nameran mahātman
garīyase brahmaṇo'py ādi-kartre |
ananta deveśa jagan-nivāsa
tvam akṣaraṁ sad asat tat-param yat ||37||**

kasmāc ca hetos te tubhyaṁ na nameran namaskuryur he mahātman ! garīyase gurutarāya |
yato brahmaṇo hiraṇyagarbhasyāpi ādi-kartā kāraṇam atas tasmād ādi-kartre | katham ete na

namaskuryuḥ ? ato harṣādīnām namaskārasya ca sthānam tvam arho viṣaya ity arthaḥ |
he'nanta deveśa he jagān-nivāsa tvam akṣaram tat param, yad vedānteṣu śrūyate | kim tat ?
sad asad iti | sad vidyamānam, asac ca yatra nāstīti buddhiḥ | ta upadhāna-bhūte sad-asatī
yasyākṣarasya, yad-dvāreṇa sad asad ity upacaryate | paramārthatas tu sad-asatoḥ param tat
akṣaram **yad akṣaram veda-vido vadanti** [Gītā 8.11] | tat tvam eva, nānyad ity
abhiprāyaḥ ||11.37||

--o)0(o--

punar api stauti –

**tvam ādi-devaḥ puruṣaḥ purāṇas
tvam asya viśvasya param nidhānam |
vettāsi vedyaṁ ca param ca dhāma
tvayā tataṁ viśvam ananta-rūpa ||38||**

tvam ādi-devo jagataḥ sraṣṭṛtvāt | puruṣaḥ, puri śayanāt purāṇas cirantanas tvam evāsyā
viśvasya param prakṛtaṁ nidhānam nidhīyate'smin jagat sarvaṁ mahā-pralayādāv iti | kim
ca, vettāsi, veditāsi sarvasyaiva vedya-jātasya | yac ca vedyaṁ vedanārhaṁ tac cāsi param ca
dhāma paramaṁ padaṁ vaiṣṇavam | tvayā tataṁ vyāptaṁ viśvaṁ samastam | he'nanta-rūpa !
anto na vidyate tava rūpāṇām ||11.38||

--o)0(o--

kim ca –

**vāyur yamo'gnir varuṇaḥ śasāṅkaḥ
prajāpatis tvam prapitāmahaś ca |
namo namas te'stu sahasra-kṛtvaḥ
punaś ca bhūyo'pi namo namas te ||39||**

vāyus tvam yamaś cāgniḥ varuṇo'pām patiḥ śasāṅkaś candramāḥ prajāpatis tvam kaśyapādīḥ
prapitāmahaś ca pitāmahasyāpi pitā prapitāmahaḥ, brahmaṇo'pi pitā ity arthaḥ | namo namas
te tubhyam astu sahasra-kṛtvaḥ | punaś ca bhūyo'pi namo namas te | bahuśo namaskāra-
kriyābhyāsāvṛtti-gaṇanaṁ kṛtva-sucocyate | punaś ca bhūyo'pīti śraddhā-bhakta-yati-śayād
aparitoṣam ātmano darśayati ||11.39||

--o)0(o--

tathā –

**namaḥ purastād atha pṛṣṭhatas te
namo'stu te sarvata eva sarva |
ananta-vīryāmita-vikramas tvam
sarvaṁ samāpnoṣi tato'si sarvaḥ ||40||**

namaḥ purastāt pūrvasyām diśi tubhyam, atha pṛṣṭhatas te pṛṣṭhato'pi ca te namo'stu te
sarvata eva sarvāsu dikṣu sarvatra sthitāya | he sarva ! ananta-vīryāmita-vikramo'nantaṁ

vīryam asya, amito vikramo'sya | vīryam sāmārthyam vikramah parākramah | vīryavān api
kaścit śatru-vadhādi-viṣaye na parākramate, manda-parākramo vā | tvam tv ananta-vīryo'mita-
vikramaś cety ananta-vīryāmita-vikramah | sarvam samastam jagat samāpnoṣi samyag
ekenātmanā vyāpnoṣi yataḥ, tatas tasmād asi bhavasi sarvas tvam | tvayā vinābhūtam na
kimcid astīty abhiprāyaḥ ||11.40||

--o)0(o--

yato'ham tvan-māhātmyāparijñānād aparāddhaḥ | ataḥ –

**sakheti matvā prasabham yad uktam
he kṛṣṇa he yādava he sakheti |
ajānatā mahimānam tavedam
mayā pramādāt praṇayena vāpi ||41||**

sakhā samāna-vayā iti matvā jñātvā viparīta-buddhyā prasabham abhibhūya prasahya yad
uktam he kṛṣṇa he yādava he sakheti cājānatājñāninā mūdhena | kim ajānatā ? ity āha –
mahimānam māhātmyam tavedam īśvarasya viśva-rūpam | tavedam mahimānam ajānateti
vaiyadhikaranyena sambandhaḥ | tavemam iti pāṭho yady asti, tadā sāmānādhikaranyam eva |
mayā pramādāt vikṣipta-cittatayā, praṇayena vāpi | praṇayo nāma sneha-nimitto visrambhaḥ |
tenāpi kāraṇena yad uktavān asmi ||11.41||

--o)0(o--

**yac cāvahāsārtham asatkṛto'si
vihāra-śayyāsana-bhojaneṣu |
eko'tha vāpy acyuta tat-samakṣam
tat kṣāmaye tvām aham aprameyam ||42||**

yac cāvahāsārtham parihāsa-prayojanāyāsatkṛtaḥ paribhūto'si bhavasi | kva ? vihāra-
śayyāsana-bhojaneṣu | viharanam vihārah pāda-vyāyāmaḥ, śayanam śayyā, āsanam āsthāyikā,
bhojanam adanam, ity eteṣu vihāra-śayyāsana-bhojaneṣu, ekaḥ parokṣaḥ sann asatkṛto'si
paribhūto'si | athavāpi he'cyuta ! tat samakṣam, tac-chabdaḥ kriyā-viśeṣanārthaḥ, pratyakṣam
vāsatkṛto'si tat sarvam aparādha-jātam kṣāmaye kṣamām kāraye tvām aham aprameyam
pramāṇātītam ||11.42||

--o)0(o--

yatas tvam –

**pitāsi lokasya carācarasya
tvam asya pūjyaś ca gurur garīyān |
na tvat-samo'sty abhyadhikaḥ kuto'nyo
loka-traye'py apratima-prabhāva ||43||**

pitāsi janayitāsi lokasya prāṇi-jātasya carācarasya sthāvara-jaṅgamasya | na kevalam tvam asya jagataḥ pitā | pūjyaś ca pūjārhaḥ, yato gurur garīyān gurutaraḥ | kasmād gurutaras tvam ity āha – na tvat-samas tvat-tulyo'sti | na hīśvara-dvayam sambhavati, aneke varatve vyavahārānupapatteḥ | tvat-sama eva tāvad anyo na sambhavati | kuta evānyo'bhyadhikaḥ syāt loka-traye'pi sarvasmin ? apratima-prabhāva ! pratimīyate yayā sā pratimā, na vidyate pratimā yasya tava prabhāvasya sa tvam apratima-prabhāvo he'pratima-prabhāva niratiśaya-prabhāva ity arthaḥ ||11.43||

--o)0(o--

yata evam –

**tasmāt praṇamya praṇidhāya kāyam
prasādaye tvām aham īśam īdyam |
pīteva putrasya sakheva sakhyuḥ
priyaḥ priyāyārhasi deva soḍhum ||44||**

tasmāt praṇamya namaskṛtya, praṇidhāya prakarṣeṇa nīcair dhṛtvā kāyam śarīram, prasādaye prasādam kāraye tvām aham īśam īsitāram, īdyam stutyam | tvam punaḥ putrasyāparādham pitā yathā kṣamate, sarvaṁ sakheva sakhyur aparādham, yathā vā priyaḥ priyāyā aparādham kṣamate | evam arhasi he deva ! soḍhum prasahitum kṣantum ity arthaḥ ||11.44||

--o)0(o--

**adṛṣṭa-pūrvam hṛṣito'smi dṛṣtvā
bhayena ca pravyathitam mano me |
tad eva me darśaya deva rūpaṁ
prasīda deveśa jagan-nivāsa ||45||**

adṛṣṭa-pūrvam na kadācid api dṛṣṭa-pūrvam idam viśva-rūpaṁ tava mayānyairvā, tat aham dṛṣtvā hṛṣito'smi | bhayena ca pravyathitam manaḥ me | atas tad eva me mama darśaya he deva rūpaṁ yat matsakham | prasīda deveśa, jagan-nivāsa jagato nivāso jagan-nivāsaḥ, he jagan-nivāsa ||11.45||

--o)0(o--

**kirīṭinam gadinam cakra-hastam
icchāmi tvām draṣṭum aham tathaiva |
tenaiva rūpeṇa catur-bhujena
sahasra-bāho bhava viśva-mūrte ||46||**

kirīṭinam kirīṭavantam tathā gadinam gadāvantam cakra-hastam icchāmi tvām prārthaye tvām draṣṭum aham, tathaiva pūrvavad ity arthaḥ | yata evam, tasmāt tenaiva rūpeṇa vasudeva-putra-rūpeṇa catur-bhujena, sahasra-bāho ! vārtamānikena viśva-rūpeṇa, bhava viśva-mūrte | upasamhṛtya viśva-rūpam, tenaiva rūpeṇa bhavety arthaḥ ||11.46||

--o)0(o--

arjunam bhītam upalabhya, upasamhṛtya viśva-rūpam, priya-vacanena āśvāsayan śrī-
bhagavān uvāca –

mayā prasannena tavārjunedaṁ
rūpaṁ paraṁ darśitam ātma-yogāt |
tejo-mayaṁ viśvam anantam
ādyam yan me tvad-anyena na dṛṣṭa-pūrvam ||47||

mayā prasannena, prasādo nāma tvayy anugraha-buddhiḥ, tadvatā prasannena mayā tava |
he'ṛjuna ! idaṁ paraṁ rūpaṁ viśva-rūpaṁ darśitam ātma-yogād ātmana aiśvaryaśya
sāmarthyāt | tejo-mayaṁ tejaḥ-prāyaṁ viśvaṁ samastam anantam anta-rahitaṁ ādau bhavam
ādyam, yad rūpaṁ me mama tvad-anyena tvatto'nyena kenacin na dṛṣṭa-pūrvam ||11.47||

--o)0(o--

ātmano mama rūpa-darśanena kṛtārtha eva tvam samvṛtta iti tat stauti –

na veda yajñādhyayanair na dānair
na ca kriyābhir na tapobhir ugraiḥ |
evam-rūpaḥ śakya ahaṁ nṛ-loke
draṣṭuṁ tvad-anyena kuru-pravīra ||48||

na veda-yajñādhyayanaiś caturṇām api vedānām adhyayanair yathāvat yajñādhyayanaiś ca –
vedādhyayanair eva yajñādhyayanasya siddhatvāt pṛthak yajñādhyayana-grahaṇam yajña-
vijñānopalakṣaṇārtham – tathā na dānaiś tulā-puruṣādibhiḥ, na ca kriyābhir agnihotrādibhiḥ
śrautādibhiḥ, nāpi tapobhir ugraiś cāndrāyaṇādibhir ugrair ghoraiḥ, evam-rūpo yathā-
darśitaṁ viśva-rūpaṁ yasya so'ham evam-rūpo na śakyo'haṁ nṛ-loke manuṣya-loke draṣṭuṁ
tvad-anyena tvatto'nyena kuru-pravīra ||11.48||

--o)0(o--

mā te vyathā mā ca vimūḍha-bhāvo
dṛṣṭvā rūpaṁ ghoram īdṛṅ mamedam |
vyapeta-bhīḥ prīta-manāḥ punas tvam
tad eva me rūpam idaṁ prapaśya ||49||

mā te vyathā mā bhūt te bhayam, mā ca vimūḍha-bhāvo vimūḍha-cittatā, dṛṣṭvopalabhya
rūpaṁ ghoram īdṛk yathā-darśitaṁ mamedam | vyapeta-bhīḥ vigata-bhayaḥ, prīta-manāś ca
san punar bhūyas tvam tad eva catur-bhujam rūpaṁ śaṅkha-cakra-gadādharam taveṣṭam
rūpam idaṁ prapaśya ||11.49||

--o)0(o--

sañjaya uvāca –

ity arjunañ vāsudevas tathoktvā
svakañ rūpañ darśayām āsa bhūyaḥ |
āśvāsayām āsa ca bhītaṃ enaṃ
bhūtvā punaḥ saumya-vapuḥ mahātmā ||50||

ity evaṃ arjunañ vāsudevas tathā-bhūtañ vacanam uktvā, svakañ vasudevasya grhe jātañ rūpañ darśayāmāsa darśitavān bhūyaḥ punaḥ | āśvāsayāmāsa ca āśvāsitavān bhītaṃ enaṃ, bhūtvā punaḥ saumya-vapuḥ prasanna-deho mahātmā ||11.50||

--o)0(o--

arjuna uvāca –

dr̥ṣṭvedaṃ mānuṣaṃ rūpañ tava saumyaṃ janārdana |
idānīm asmi sañvṛttaḥ sa-cetāḥ prakṛtiṃ gataḥ ||51||

dr̥ṣṭvedaṃ mānuṣaṃ rūpañ mat-sakhaṃ prasannaṃ tava saumyaṃ janārdana, idānīm, adhunāsmi sañvṛttaḥ sañjātaḥ | kim ? sa-cetāḥ prasanna-cittaḥ prakṛtiṃ svabhāvaṃ gataś cāsmi ||11.51||

--o)0(o--

śrī-bhagavān uvāca –

sudurdarśaṃ idaṃ rūpañ dr̥ṣṭavān asi yan mama |
devā apy asya rūpasya nityaṃ darśana-kāñkṣiṇaḥ ||52||

sudurdarśaṃ suṣṭhu duḥkhena darśanam asyeti sudurdarśaṃ | idaṃ rūpañ dr̥ṣṭavān asi yan mama, devā apy asya mama rūpasya nityaṃ sarvadā darśana-kāñkṣiṇaḥ | darśanepsavo'pi na tvam iva dr̥ṣṭavantaḥ, na draḥsyanti cety abhiprāyaḥ ||11.52||

--o)0(o--

kasmāt ? –

nāhaṃ vedair na tapasā na dānena na cejyayā |
śakya evaṃ-vidho draṣṭuṃ dr̥ṣṭavān asi mām yathā ||53||

nāhaṃ vedaiḥ ṛg-yajuḥ-sāmātharva-vedaiś caturbhir api, na tapasā ugreṇa cāndrāyaṇādinā, na dānena go-bhū-hiraṇyādinā, na cejyayā yajñena pūjayā vā śakyaḥ evaṃ-vidho yathā-darśita-prakāro draṣṭuṃ dr̥ṣṭavān asi mām yathā tvam ||11.53||

--o)0(o--

katham punaḥ śakya ity ucyate –

**bhaktyā tv ananyayā śakya aham evaṁ-vidho'rjuna |
jñātum draṣṭum ca tattvena praveṣṭum ca parantapa ||54||**

bhaktyā tu kim-viśiṣṭayā ity āha – ananyayāpṛthag-bhūtayā, bhagavato'nyatra pṛthān na kadācid api yā bhavati sā tv ananyā bhaktiḥ | sarvair api karaṇaiḥ vāsudevād anyan na upalabhyate yayā, sānanyā bhaktiḥ, tayā bhaktyā śakyo'ham evaṁ-vidho viśva-rūpa-prakāro he'rjuna, jñātum śāstrataḥ | na kevalam jñātum śāstrataḥ, draṣṭum ca sāksāt-kartum tattvena tattvataḥ, praveṣṭum ca mokṣam ca gantum parantapa ||11.54||

--o)0(o--

adhunā sarvasya gītā-sāstrasya sāra-bhūto'rtho niḥśreyasārtho'nuṣṭheyatvena samuccityocyate –

**mat-karma-kṛn mat-paramo mad-bhaktaḥ saṅga-varjitaḥ |
nirvairāḥ sarva-bhūteṣu yaḥ sa mām eti pāṇḍava ||55||**

mat-karma-kṛn mad-arthaṁ karma mat-karma, tat karotīti mat-karma-kṛt | mat-paramaḥ – karoti bhṛtyaḥ svāmi-karma, na tv ātmanaḥ paramā pretya gantavyā gatir iti svāminam pratipadyate | ayaṁ tu mat-karma-kṛn mām eva paramām gatiṁ pratipadyate iti mat-paramaḥ, aham paramaḥ parā gatir yasya so'yaṁ mat-paramaḥ | tathā mad-bhakto mām eva sarva-prakāraiḥ sarva-prakāraiḥ sarvātmanā sarvotsāhena bhajate iti mad-bhaktaḥ | saṅga-varjito dhana-putra-mitra-kalatra-bandhu-vargeṣu saṅga-varjitaḥ saṅgaḥ prītiḥ snehas tad-varjitaḥ | nirvairo nirgata-vairāḥ sarva-bhūteṣu śatru-bhāva-rahita ātmano' tyantāpakāra-pravṛttesv api | ya īdrśo mad-bhaktaḥ sa mām eti | aham eva tasya parā gatiḥ, nānyā gatiḥ kācit bhavati | ayaṁ tavopadeśa iṣṭo mayā upadiṣṭaḥ | he pāṇḍava ! iti ||11.55||

iti śrīmat-paramahaṁsa-parivrājakācāryasya śrī-govinda-bhagavat-pūjya-pāda-
śiṣyasya śrīmac-chaṁkara-bhagavataḥ kṛtau śrīmad-bhagavad-gītā-bhāṣye
ekādaśo'dhyāyaḥ ||11||